

Kurta József
Kolozsvár

Liturgikaoktatás a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (1948–1989)¹

A második világháborút követő évek válságosak voltak az intézmény számára. Az erdélyi református teológiai oktatást illetően súlyos érvágást jelentett négy kolozsvári professzor 1948. július 1-jei hatállyal kimondott kényszernyugdíjaztatása. Ez Tavaszgy Sándor és Nagy Géza mellett a két gyakorlati teológust, Imre Lajost és Gönczy Lajost is érintette. Bár az intézet előjárósága és az igazgatótanács megpróbált közbenjárni az ügyükben, a vallásügyi minisztérium, amelynek ellenőrzési jogát a Népköztársaság új alkotmánya a lelkészképző intézetekre nézve is biztosította, a 1948/22844. számú leiratában elutasította a kérelmet.² Más volt a véleményük a kényszernyugdíjba küldött professzoroknak. Gönczy Lajos emlékiratában ez olvasható:

„A tanári kar és az előjáróság megpróbált változtatni a dolgon, de nekünk az volt a benyomásunk, hogy a kerület nagyon lagymatagon járt el, jár közbe az ügyünkben. Vásárhelyi János (akkori püspök) nem bánta, ha tőlünk megszabadul, másfelől pedig olyan titkos erők működtek a hát mögött, amelyeket mi

* Kurta József (szül. Szatmárnémeti, 1978. jún. 4.) lelkész, főkönyvtáros. Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte, 2001-től ebben az intézményben dolgozik. 2004-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának hallgatója, 2010-ben abszolvált. 2004-től a Romániai Református Egyház Liturgiai Bizottságának, 2013-tól az Erdélyi Református Egyházkerület Parókiális Könyvtári Bizottságának a tagja. Kutatási területei: az erdélyi református liturgia elvi és történeti kérdései, erdélyi protestáns könyves kultúra, könyv-, könyvtár- és könyvkötéstörténet.

¹ A tanulmány első részét lásd Kurta József: *Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Teológiai Fakultáson (1895–1948)*. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, 186–202. Az intézet neve az idők folyamán többször változott, az alapítástól 1948-ig Református Theológiai Fakultás volt, 1949 februárjától Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, 1959-től Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, aztán lett Protestáns Teológiai Intézet, legújabbban pedig Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. A tanulmány címében jelenleg használatban levő elnevezést használom.

² Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Teológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 325.

akkor nem ismertünk, és amelyekkel szemben lehetetlen volt eredményt elérni.”³

A kényszer-nyugdíjaztatás csak egyik mozzanata volt a Theológiai Fakultás „átalakításának”. Az állami hatalom az új kultusztörvény 49. §-a alapján összevonta a református, evangélikus és unitárius fakultásokat, és a tanárok kinevezését, ill. az előzőleg is ott oktatók státuszának megerősítését saját jogkörébe utalta.

A továbbiakban csak a református kar tanmenetét és oktatóit ismertetem.

Borbáth Dániel (1949–1971)

Az állam a református tagozaton négy, az evangélikuson öt, az unitáriuson pedig szintén négy tanár besorolását, kinevezését, ill. megerősítését hagyta jóvá. A „megújított” intézet tantestülete 1949. február 11-én tartotta az első közös értekezletét.⁴ Április folyamán a vallásügyi minisztérium további öt református tanár alkalmazását engedélyezte, köztük Borbáth Dánielét, akit az Igazgatótanács május 3-án értesített, hogy elfoglalhatja az állam által fizetett *Református gyakorlati teológia* tanszékét.⁵

Borbáth Dániel az erdélyi újreformátori iskola harmadik nemzedékéhez tartozott. Kezdetben a rendszeres teológia, majd az összehasonlító dogmatörténet és patrisztika elkötelezettje volt, végül a gyakorlati teológia művelője és oktatója lett. Egyetemi tanulmányai alatt 1924-től gyakorlati teológiából Gönczy Lajost és Imre Lajost hallgatta, majd 1929 novemberétől a bázeli egyetemen elsősorban pedagógiát (Hermann Geschwind), pszichológiát (Paul Habermann), filozófiát (Hermann Gauss) és gyakorlati teológiát (Eduard Thurneysen, J. Schweizer) hallgatott. Az 1930–1931-es tanévben, zürichi tanulmányai során Emil Brunner gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akitől dogmatikát, etikát, szociológiát, homiletikát és katekétikát tanult. Teológiai fejlődésére Eduard Thurneysen, Emil Brunner és Ernst Staehelin gyakorolt nagy hatást. 1932-ben magántanári diplomát szerzett, 1945-ben pedig bölcsész tudományi doktorátust (a filozófia, a pedagógia és a gyermekpszichológia tárgykörében). 1933-tól kéthetenként *Az egyház szociális szolgálata* címen magántanári előadásokat tartott a teológiai fakultáson. 1935-től, a kolozsvári Diakonissza Intézet lelkészévé váló

³ Gönczy Lajos: *Önéletírás*. Kolozsvár, é. n. Kiadatlan kézirat, magántulajdon. 275–278.

⁴ Protestáns Teológiai Intézet Rektori Hivatalának levéltára [A továbbiakban: RekHivLvt] 1949/7.

⁵ RekHivLvt 1949/85, 1949/86.

kinevezése után átvette a fakultás első évfolyamán heti két órában a hitvallások ismertetését, és az ötödik évfolyamon az összehasonlító dogmatika előadását. Az 1944–1945-ös tanévben Maksay Albertet helyettesítette, így a harmad- és negyedév számára újszövetségi exegézist és bibliokateológiát adott elő.

1949-ben, amikor létrehozták az Egyetemi Fokú Protestáns Theológiai Intézetet, Borbáth Dánielt Vásárhelyi János püspök kívánságára kinevezték a református gyakorlati teológia, homiletika és liturgika tanárává. A filozófia doktoraként a vallásfilozófiai előadásokat tartott, és a többi gyakorlati tárgy tanítását is át kellett vennie. Nyugdíjaztatásáig tanította a teológiai enciklopédiát. Az 1958–59-es tanévben a református kar dékánja volt, 1959–60-ban az intézet rektora. Közben éveken keresztül a teológus ifjúság lelkipálmegújítója és az egyik bibliakör vezetője volt.⁶

Az 1949-es tanévben a tanterv a *református gyakorlati teológia és vallásfilozófia előadói tanári állás* munkatervében a liturgika–pojmenika tárgyak heti két órában voltak feltüntetve a III–V. évfolyam számára. Ezt Borbáth Dániel tanította. Ugyancsak ő tartotta a *homiletika–liturgika szemináriumot* heti két órában az I–II. évfolyamnak.⁷

Az 1950–1951-es tanévben a *homiletika- és liturgikagyakorlatot* Borbáth Dániel előadótanár vezette a második évfolyamnak.⁸ A tantervben kimondott *liturgika* tantárgy nem szerepelt.⁹

Az 1952–1953-as tanmenet szerint Borbáth a III–IV. évfolyamnak heti két órában *liturgikai szemináriumot* tartott.¹⁰ A iratcsomóhoz csatolt munkaprogramból kiderül, hogy az első félévben a szemináriumi órák keretében a református ágendáskönyveket és az istentiszteleti imádság történeti fejlődését tekintették át, a második félévben pedig a különböző istentiszteletek alkalmi beszédeit és imáit, ill. rendtartását vették végig. Az utolsó néhány óra témája *az újabb liturgiai feladatok* kérdésével, liturgiai jellegű gyűjteményekkel és az előző

⁶ Teljes életpályáját és szolgálatának teológiai értékelését lásd Nagy László: Tavasz Sándor és Borbáth Dániel. In: *Református Szemle* 84 (1991/4), 303–313.

⁷ A minisztérium számára összeállított analitikus programban „klasszikus igehirdetések előadása és megbeszélése és liturgika-gyakorlat” szerepel. RekHivLvt 1949/275.

⁸ RekHivLvt 1950/668. Az analitikus program szerint „a hallgatók kiváló lelkipásztorok prédikációs és imakönyveiből prédikációkat és imádságokat tanulnak meg, és mondanak el. Pár órán az erdélyi egyházkerület Ágendáskönyvében közölt kötött szövegeket mondják el. A hallgatók szóbeli gyakorlatait a hallgatók és a szaktanár bírálja el.”

⁹ RekHivLvt 1949/275.

¹⁰ RekHivLvt, besorolás nélkül.

fél évszázad szakirodalmával foglalkozott, végül az utolsó órán a tananyag ismétlődő megbeszélésre került sor.

Az 1953. szeptember 28-án datált, a minisztérium számára készült felterjesztés Borbáth Dánielnek az 1954–1955-ös és az 1955–1956-os tanévi munkatervét tartalmazza.¹¹ Eszerint az első három évfolyamnak heti egy órában tanított ezekben az években liturgiát *Istentisztelet a református egyházban* címmel. Felosztásában az alapvetés és az általános bibliográfia ismertetése után az elvi kérdéseket tárgyalta, majd áttért az istentisztelet összetevőire és az anyagi feltételek ismertetésére (idő és tér), végül liturgiátörténeti összefoglalás következett, és a tananyag ismétlésével zárta a tantárgy oktatását. Kötelező irodalomként négy könyvet jelölt meg, Vásárhelyi János *Ágendáskönyvét* (Kolozsvár, 1950) tankönyvként, Nagy Sándor Béla: *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint* c. könyvét (Budapest, 1937) részben kötelező (!) olvasmányként, és két orosz vonatkozású könyvet a szemináriumi munkához (*Istorija Kult'ury drevnei rusi*. Moszkva-Leningrád, 1951, és B. D. Grekow: *Die Russische Kultur de Kiewer Periode*. Moszkva, 1947).

1956–1961 között a III–IV. évfolyam heti két órában hallgatott liturgiát református gyakorlati teológia néven.¹²

Az 1960–1961-ben leadott tanári jelentésében megemlíti, hogy az előadások rendjén odafigyelt, hogy a hallgatók órai jegyzetet készítsenek, amely jegyzeteket többször ellenőrzött. A III–IV. éves hallgatók gépelt jegyzetet kaptak 19 példányban.¹³

Ebben az időben alakult meg a Borbáth Dániel vezetése alatt működő *gyakorlati teológiai tanári kollektíva*. A gyakorlati teológiát oktató tanárok felekezetre való tekintet nélkül tagjai voltak ennek a munkaközösségnek, amely közös megbeszélések alkalmával értékelték a tanszék munkáját, és szakvéleményezte a megírt kurzusokat.¹⁴

Borbáth az 1956–1957-es év második félévében kiadta stencilezett másolatban *Az istentisztelet elmélete* című, 162 oldalas gépelt kurzusát.¹⁵ A kurzus

¹¹ RekHivLvt, besorolás nélkül.

¹² *Tanterv az 1957/58-as tanévre.*; *Tanterv az 1958/59-es tanévre*. RekHivLvt, besorolás nélkül.

¹³ Borbáth Dániel tanári jelentése az 1960–61-es tanévről. RekHivLvt, besorolás nélkül.

¹⁴ A *kollektíva* 1959/60-as jelentését lásd a mellékletben.

¹⁵ Borbáth Dániel: *Az istentisztelet elmélete*. Református gyakorlati teológia II. Kolozsvár 1956/57. II. félév. Kézirat a KPTI könyvtárában, raktári jelzete: 1Ms 519.

gondolatmenete hűen követi az 1953. szeptember 28-án összeállított minisztériumi felterjesztésben vázolt anyagot (lásd fennebb). A bevezetés a liturgia mint gyakorlati teológiai tudomány kérdését tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy a liturgia *nem szertartás*, és *elsősorban nem előíró tudomány*, annál sokkal inkább *fontos az elvi jellege*, mert a feladata az, hogy az istentisztelet minden vonatkozását vizsgálja.¹⁶ Összeveti a homiletikával mint hozzá legközelebb álló tudományággal, és bár elismeri, hogy együtt kellene tárgyalni, az anyag mennyisége miatt különválasztja a kettőt mint *testvértudományokat*. A bevezetés második részében *hármastekintetű tudománynak* mondja ki a liturgikát, egyik a történeti, amely a kultusz fejlődésével, a második a rendszeres teológiai, amely ennek a történetnek az Ige fényében való megvizsgálásával, a harmadik pedig a gyakorlati tekintet (szempont), amely az előzők alapján az egyház életének és szolgálatának a gyülekezeti életben megnyilvánuló jelenségeit kívánja irányítani.

„Így tudományunk történeti, rendszeres teológiai és gyakorlati tekintetével felmutatja az igeszerű istentisztelet forrásait, feltételeit, lényegét, felépítését, alkatrészeit, az istentisztelet bajait. Szól az istentisztelet vezetőjéről, helyéről, idejéről, az istentisztelettel kapcsolatos többi kérdéstről. Nemcsak leír, hanem sokkal inkább előír.”¹⁷

Ebben az utolsó mondatban egy kis ellentmondás van a tudomány *előíró* jellegét illetően, hiszen pár oldallal előbb még ezt a jelleget Borbáth tagadta.¹⁸ A bevezetés ismerteti a jelentősebb bibliográfiát is.

A kurzus első, elvi része az istentisztelet általános tárgyalása után a református istentisztelet jellemzőit taglalja. A következő két fejezetben az istentisztelet „szellemi” és a „dologi” alkotórészeit ismerteti. A második nagyobb egység a gyakorlati rész, amely előbb az istentisztelet rendjével történeti szempontból, utána pedig az erdélyi református egyház istentiszteleti rendtartásával elvi alapon foglalkozik.

Borbáth Dániel liturgikakurzusa elődeinek, Ravasz Lászlónak és Gönczy Lajosnak az egyetemi jegyzetein alapul. Gyakran előfordulnak benne ellentmondások, teológiai, logikailag kevésbé értékelhető indoklások és magyarázatok.

¹⁶ Borbáth Dániel: *i. m.* 3–5.

¹⁷ Uo. 6.

¹⁸ Borbáth nemcsak itt keveredett ellentmondásokba. Munkáján érződik elődeinek közvetlen hatása, és bár nem állíthatjuk, hogy a jegyzet kompiláció lenne, mégis sok helyen Ravasz László és Gönczy Lajos gondolatai és megállapításai köszönnek vissza, amelyeket a szerző igyekszik a maga nézetei szerint módosítani.

Benedek Kálmán (1949–1966)

A teológiai fakultások összevonása után az 1949/9816. számú minisztériumi jóváhagyás alapján az Igazgatótanács Benedek Kálmán zenetanár előadó-tanári alkalmazását megerősítette, aki az 1949. januári fizetési listán mint a *Liturgika és református egyházzene* előadótanára szerepelt.¹⁹ A *református liturgika, ének-zene előadói tanári állás* munkaterve szerint 1949-ben Benedek Kálmán heti 2-2 órában tanította a református éneket és zenét minden évfolyamnak (I–IV.), valamint heti 3 óra volt fenntartva egyházi karének számára.²⁰

1950–51-ben minden évfolyamnak az egyházi éneket és zenét oktatót heti két órában.²¹ Ehhez tartozott az énekkari részvétel is minden hallgatónak, ezt heti két órában jelölte a munkaprogram. 1952–1959 között ugyanabban a rendszerben tanította az egyházi éneket és zenét, vezette az intézet kórusát, valamint harmóniumszemináriumot és korálgyakorlatot tartott.²² Karnagy, elismert zenetanár, okleveles zongorista és Liszt-díjas orgonaművész volt. 24 év szolgálat után valószínűleg politikai okok miatt ki kellett lépnie az intézet alkalmazásából.²³

Kozma Tibor (1960–1975)

Teológiai tanulmányait 1931-ben fejezte be a kolozsvári fakultáson. 1937-ben Karl Barth hallgatója volt Bázelen. 1941-ben magántanári vizsgát tett.²⁴ 1945–1948 között a Zilahi Református Kollégium vallástanára volt, majd az államosítást követően 1950-ig megtartotta tanári állását. A teológiai fakultáson

¹⁹ RekHivLvt 1949/86, 1949/5.

²⁰ RekHivLvt 1949/33.

²¹ RekHivLvt 1950/674. A dosszié a tantárgy előadásainak témáit heti lebontásban tartalmazza. Ebből kiderül, hogy a liturgikai kérdések nem kimondottan szerepeltek a tananyagban, viszont aprólékos részletességgel kitért az egyházi ének és zene történetének, illetve gyakorlatának ismertetésére.

²² *Tanterv az 1957/58-as tanévre.; Tanterv az 1958/59-es tanévre.* RekHivLvt, besorolás nélkül; Kádár Tamás – Mihály Lehel – Sebestyén Előd – Roth Levente: *A kolozsvári Protestáns Teológia élete 1950–1955 között.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 10. Kolozsvár 2002, 30, 48, 62, 107, 160.

²³ Kovács L. Attila: Elhunyt Benedek Kálmán (1912–1993), a Teológiai Intézet nyugalmazott zenetanára. In: *Üzenet* IV (1993/2), 3.

²⁴ Kozma Tibor: *Az „imago Dei” problémája és a prédikált Ige.* Kolozsvár 1942.

1960-ban kezdett tanítani, 1975 októberében nyugalomba vonult.²⁵ Kozma Tibor az egyetlen kolozsvári tanár a liturgikát oktatók között, aki kimondottan ebből a tárgyból szerzett teológiai doktorátust. 1966/67-ben védte meg közel 500 oldalas doktori disszertációját *A református istentisztelet elvi alapjai* címen, amelyben a dialektikateológia feltételei mellett, részletes igei és dogmatikai megalapozás alapján tárgyalja a témát.²⁶

1960–1961-ben heti 11 óra előadás és 1 szemináriumi óra megtartása volt a feladata. Homiletika-előadásai mellett a IV. évfolyamon heti egy órában *Gyakorlati teológiai szemináriumot* vezetett, ahol a református és evangélikus liturgika alapvető kérdéseivel foglalkoztak.²⁷ Következő évben a II–IV. évfolyamnak tartott liturgika- és homiletikagyakorlatot.²⁸ A további évekre nézve nem találtam adatot.

Nagy József (1949–1973)

Nagy József teológiai tanulmányai során a második nagy „tanári gárda” diákja volt, a gyakorlati teológiát Gönczy Lajos és Imre Lajos előadásában hallgatta. 1926–1927-ben Zürichben végezte teológiai tanulmányainak 3–4. szemeszterét, 1936-ban pedig Genfben kutatott négy hónapig. 1935-ben tett magántanári vizsgát.²⁹ 1936–38 között Losoncon tanított patrisztikát, majd a bécsi döntés után, amikor létrejött a Dél-erdélyi Református Egyházkerület, 1945-ig Nagyenyeden gyakorlati teológiát, egyházjogot, nyelveket és zenét adott elő. 1946–1948 között a balázsfalvi állami gimnáziumban tanított.³⁰ 1949 májusában doktorált Debrecenben, dolgozatának címe *Kálvin igehirdetése*.³¹

²⁵ Tőkés István: Dr. Kozma Tibor ny. teol. prof. elhunyt. In: *Református Szemle* 74 (1981/3), 232–234.

²⁶ A disszertáció kéziratban maradt. Ismertetését lásd Fekete Károly: A 100 éves Református Szemle liturgikai, himnológiai és homiletikai írásainak főbb vonásai. In: *Református Szemle* 100 (2007/6), 1297–1298.

²⁷ Kozma Tibor tanári jelentése az 1960–61-es tanévről. RekHivLvt, besorolás nélkül.

²⁸ RekHivLvt. 1962/2031.

²⁹ Dolgozata megjelent: Nagy József: *Kálvin és a művészetek*. Kolozsvár 1934.

³⁰ Geréb Zsolt: 95 éves dr. Nagy József (Zsolt 133.). In: *Református Szemle* 95, (2002/2–3), 151–153., A[dorjáni] Z[oltán]: Dr. Nagy József életrajzi adatai. In: *Református Szemle* 95, (2002/2–3), 154–155.

³¹ Nagy József: *Kálvin igehirdetése*. Munkács 1939.

Az 1949-ben átszervezett teológiai intézet rendes tanárává nevezték ki általi jóváhagyással.³² Az Igazgatótanács május 3-án kelt átiratában értesíti, hogy a „román nyelv, kapcsolatban a román ortodox egyház történetével és irodalmával” tanítása lesz a feladata. A liturgia, egyházi ének és zene, valamint a művészet-történet előadását Benedek Kálmán eltávozása után vette át.

Az 1966/67-es tanévi munkaköri leírása szerint liturgikát tanított az első évnek heti 2, a második évfolyamnak heti 1 órában, egyházi zenét a II–IV. évfolyamoknak heti 1, éneket minden évfolyamnak heti 1 órában.³³ 1966-tól a tanári kar tagjai nem a saját, hanem egymás tudományos munkájáról írtak jelentést. Borbáth Dániel Nagy Józsefről írt jelentéséből kiderül, hogy a liturgikát ebben az évben már egyetemi jegyzet alapján adta elő. *Az istentisztelet szellemi és anyagi alkotórészei* c., 55 gépelt oldalas kurzust a tudományos munkaközösség megbeszélte, és megállapította, hogy a tudományos munka követelményeinek megfelel.³⁴ Az első évfolyam számára összeállított egyetemi jegyzet a bevezetésben megfogalmazott elvi megalapozás után csak a történeti részt ismerteti: az apostoli kor, a római és a keleti egyház liturgiáját, Luther, Zwingli és Kálvin liturgiai tevékenységét (ez utóbbit részletesen), végül pedig az unitárius egyház liturgiáját.³⁵

Az 1967–1968-as tanévben a liturgia visszakerült heti egy órában a III–IV. évfolyamok tananyagába. A második évfolyam heti egy órában liturgika-gyakorlatot folytatott, az egyházi ének és zene tanítása az előző év gyakorlatának megfelelően folyt.³⁶

A következő két év dossziéja nem tartalmaz a tananyagra nézve adatokat. Nagy József 1973-ban vonult nyugdíjba.

Péntek Árpád (1974–1990)

Péntek Árpád 1939-től volt a kolozsvári Theológiai Fakultás hallgatója, így ő is Gönczy Lajos és Imre Lajos gyakorlati teológiai előadásait hallgatta. Az 1968–1969-es tanévben részt vett az amszterdami Vrije Universiteit doktori kurzusán. 1972-től óraadó tanár, 1973-tól a gyakorlati tanszék előadótanára lett.

³² RekHivLvt 1949/8, 1949/86.

³³ RekHivLvt, besorolás nélkül.

³⁴ Borbáth Dániel: *Jelentés Dr. Nagy József 1966–67 iskolai évben végzett tudományos munkájáról*. RekHivLvt, besorolás nélkül.

³⁵ Nagy József: *Liturgia*. Kurzus az elsőéves hallgatók számára. Kolozsvár 1966/67. tanév, PTI Könyvtára, Kurzustár 69.

³⁶ Plan și realizare 1967/68. RekHivLvt, besorolás nélkül.

1974-ben doktorrá avatták. Tanári állásában 1974. november 15-én, a 23240-es minisztériumi jóváhagyás alapján erősítették meg. 1984–1990 között a gyakorlati teológia tanszékvezető professzora volt. 1990 szeptemberében vonult nyugdíjba.³⁷

Munkásságára nézve 1974-től találtunk adatokat.³⁸ Liturgikát, homiletikát, pojménikát és egyházi éneket tanított, valamint németnyelv-órákat tartott. Az 1974–1975-ös és az azt követő tanévben liturgikát adott elő a IV. évfolyamnak heti 2, liturgiátörténetet tanított és liturgikaszemináriumot tartott a III. évfolyamnak heti egy órában. 1976-tól a liturgika nem szerepel az általa előadott tantárgyak között.

1974-ben adta ki *Liturgikai jegyzetek* c. gépelt kurzusát, amely stencilmásolatban terjedt. A címben szereplő *jegyzetek* kifejezést szó szerint kell érteni, ugyanis a kurzus jegyzetszerűen, vázlatpontokba szedve tárgyalja a tananyagot.³⁹ Bevezető részében első pontként a liturgika viszonyát tárgyalja a többi teológiai tudományághoz, mindezt egyetlen mondatban: *Odatartozik a praedicationához*. A liturgika szándékaként a leíró, előíró és gyakorlati jelleget emeli ki. A 34 oldalas jegyzet többségét a liturgia történetének bemutatása teszi ki az újszövetségi kortól kezdve a reformációig. Utána a *heortológia* kérdését tárgyalja, a középkori egyház gyakorlatával kezdve, a reformációval zárva. Részletezi az ünnepkörök, a vasárnapok elnevezéseinek kérdését. Összességében részletes vázlatát adja a liturgikus tér és idő kérdéseinek.

Egy másik, 47 oldalas, datálatlan kéziratban átfedéseket találunk az előző kurzus anyagával, de ez már viszonylag összefüggő szöveggént tárgyalja a témát. Az elvi rész tárgyalásánál az istentisztelet célját hat pontban foglalja össze:

1. az istentisztelet találkozás Istennel – Luther 1544. okt. 4-én elmondott prédikációját idézi, mely alapján kijelenti, hogy nincsen külön *hallható és látható ige*
2. az istentisztelet egy pedagógiai-tanítói esemény, amelynek célja a résztvevők tanítása és nevelése – Heidelbergi Káté 103.
3. az istentisztelet ünnepélyes és kiábrázoló cselekmény – Friedrich Schleiermacher, Friedrich Spitta, Otto Smens

³⁷ Péntek Árpád: *Az igehirdető szolgálata*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár 2003, 5.

³⁸ 1979-ben régiségre hivatkozva felsőbb fizetési kategóriába kíván lépni, ehhez részletes román nyelvű beszámolót készített az 1974–1979 között végzett tevékenységéről. RekHivLvt, besorolás nélkül.

³⁹ Kozma Zsolt szóbeli közlése szerint egyik idősebb tanártársa, Juhász István szóvá is tette ezt, mivel a diákok számára nem tartotta megfelelőnek ezt a vázlatos formát.

4. az istentiszteleti gyülekezet Krisztus testének épülését szolgálja – Ritter, K. B.; 1Pt 2,5: *élő kövekből épített templom*
5. a keresztyén egyház feladata hitével és életével bizonytságot tenni – Barmeni Hitvallás: a liturgia bizonytságtétel
6. az istentiszteletben való anamnézis – emlékezés által jelenvalóvá lesz az Úr a gyülekezetben, és mindenben ami ott történik – Rudolf Otto, Peter Brunner, Emanuel Hirsch – Mt 18,19.

Ezt követően az istentisztelet tényezőiként az újreformátori teológia szemléletére hivatkozva Istent és a gyülekezetet nevezi meg.

„A templomi istentisztelet opus Dei, Isten műve (Barth). Istentisztelet ott van, ahol az Ige és Szentlélek hitet támasztott, közösségre hívta az embereket. Gyülekezet nélkül, gyülekezeti hit és közösség nélkül nincs istentisztelet!”⁴⁰

Az istentisztelet fajtái cím alatt magányos, családi, gyülekezeti és mennyei istentiszteletet és az élet istentiszteletét különbözteti meg.

Második nagyobb egységként a református istentisztelet sajátosságaival foglalkozik. Igeközpontú istentiszteletet ír elő, amelynek központjában a hallható ige, a prédikáció áll, Isten dicsőségére néz, és amelynek elengedhetetlen tényezője a gyülekezet. Részletesen tárgyalja a liturgus személyének kérdését.

A harmadik rész a református istentisztelet alkotó részeit tárgyalja. Megkülönbözteti az emberi és az isteni oldalt, megállapítva, hogy ezek egymástól el nem választhatók, és egyik sem törekedhet a kizárólagosságra. Az istentisztelet alkotó részeinek bemutatásánál részletezi azok bibliai eredetét és történetét. Az éneklésről szóló rész után kitér az énekeskönyvek történetére.

A negyedik rész az istentiszteleti rendtartás kérdését tárgyalja. A keresztelezés, úrvacsoraosztás jellemzőinek ismertetése után a szimbolikus istentiszteletet veszi sorra.

A két kurzus közül egyértelműen a második az, amely részletessége révén többet nyújt, de összességében a kettő kiegészíti egymást. Jellemzőjük a biblicitás és a széles körű történeti kitekintés. Folyamatként értelmezi az egyház liturgiáját, amely nem utánozza az előző korok formáit, nem is *történelmietlen rekonstrukció*, hanem a kornak megfelelő istentisztelet, amely összeköti a gyülekezetet

⁴⁰ Péntek Árpád: *Liturgikai jegyzetek*. Kolozsvár. é. n. Kézirat. Magántulajdon. (Digitális másolata a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában) 7.

az elődök és más felekezetek istentiszteletével, és így időtlen egységet biztosít az egyházban.

Kozma Zsolt (1980–2004)

Kozma Zsolt középiskoláit a zilahi Wesselényi Kollégiumban (1945–1950) és a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte (1951–1952). 1952–1954 között politikai elítélt volt, kommunistaellenes szervezkedés vádjával Kolozsvárt, majd Zsiláván tartották fogva, majd a Duna–Fekete-tenger-csatorna építésére vezényelték. 1958-ban fejezte be egyetemi tanulmányait a kolozsvári teológiai intézetben, ugyanitt Ószövetségből doktorált 1974-ben. A budapesti Ráday Akadémia Doctor Honoris Causa címet adományozott neki 1990-ben. Emellett 1984–1989 között a Református Szemle, 1992-től a Protestáns Szemle szerkesztőbizottsági tagja volt. Intézeti működése, kiterjedt publikációs tevékenysége, előadásai révén az egyik legnagyobb hatású kolozsvári teológus. Gyülekezeti szolgálata után 1974-től lektor, 1980-tól előadótanár, majd 1990-től professzor ugyanott. 2007-ben nyugalomba vonult. Az ekkleziasztika és poimenika mellett liturgikát oktatott.

1980-ban adta ki *Liturgika* egyetemi jegyzetét, amely 2000-ben, lényegében változatlanul nyomtatásban is megjelent.⁴¹ Felosztásában részben eltér az előző egyetemi jegyzetektől. Bevezetésében igei alapokon a liturgika nevét, fogalmát, feladatát és felosztását tárgyalja. A következő részben a liturgika elvi alapjaival foglalkozik. Az ó- és újszövetségi istentisztelet alapján figyelmeztet arra, hogy Jézus Krisztus a feltétele az istentiszteletnek: lehetetlenség az a kultusz, amely tőle elszakad, a Krisztus által bemutatott istentiszteletbe való betagolódás az egyetlen lehetőség Isten valódi tiszteletére, objektíve a Szentlélek, szubjektíve pedig hit által.⁴² Értelmezése szerint az istentisztelet kettős célú: egyfelől a gyülekezet számbéli és lelki épülése, másfelől Isten dicsőségének visszatükröződése. Ennek alanya a Szentlélek, eszköze a prófétálás, tárgya, azaz címzettje a gyülekezet. Az istentisztelet feladatának a Krisztusban megvalósult közösség kiábrázolását tekinti. Ebben áll a kultusz lényege is. Hangsúlyozza a liturgia isteni megszólító és gyülekezeti válaszadó aspektusát. A második nagy rész az istentisztelet történetével foglalkozik. Az Ószövetségtől a 20. századig fogja át a kultusz tör-

⁴¹ Kozma Zsolt: *Liturgika. A református gyülekezeti istentisztelet elmélete*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2000, 81. Ismertetését lásd Fekete Károly: A református liturgikák története a 19–20. században. In: *Református Szemle* 96 (2003/1), 614–615.

⁴² Kozma Zsolt: *i. m.* 7–10.

ténetét. A részt eszkatologikus kitekintés zárja. A harmadik rész az istentisztelet leírását tartalmazza. Az istentisztelet fajainak (magán, családi, gyülekezeti) tárgyalása után annak tényezőit veszi sorra. Az Ige mint tényező tárgyalásakor korrigálja azt a nézetet, amely szerint az Igének három megjelenési formája van: élő (Jézus Krisztus), írott (Szentírás) és hirdetett (prédikáció). Szerinte liturgikailag helyesebb megállapítás, *miszerint az élő Ige Jézus Krisztus, aki nem megjelenési forma, hanem maga az Ige, s az istentiszteleten megjelenik*

- írott (Szentírás)
- hirdetett (prédikáció)
- jelszerű (keresztség, úrvacsora) formájában.⁴³

A második tényező, a gyülekezet mint *látható egyház* végzi az istentiszteletet azzal a céllal, hogy a láthatatlan egyház számára utat készítsen. A gyülekezet életének egysége a templomi istentiszteletnek és az élet istentiszteletének egységét jelenti. A lelkipásztor mint harmadik tényező esetében nemcsak a papi megnevezést, hanem minden ehhez kapcsolódó képzetet elutasít: nem feltétele a lelkész a liturgiának, hanem elhívása és megbízása által képviseli az Igét a gyülekezet felé, és a gyülekezetet Isten felé.⁴⁴

A következő nagyobb egység az istentisztelet elemeit tárgyalja, azok összefüggéseit és rendjét. Részletesen elemzi az igei, megszólító és a gyülekezeti, felelőrészek viszonyát. Az elemek rendje révén kifejezett hármasságot, amely a Heidelbergi Káté, ill. a keresztyén élet hármasságával harmonizál (bűn – megváltás – hálaadás a Heidelbergi Káté alapján, és megtérés – újjászületés – megszentelődés, mint a keresztyén ember élete alapján) táblázatban teszi szemléletessé.⁴⁵ Az istentisztelet elemeinek részletes elemzése után a következő nagy fejezet a külső feltételeket, az idő és hely fogalmát tárgyalja. Az utolsó rész az istentisztelet formáit veszi sorra, a liturgikai szempontok mellett minden esetben dogmatikailag és homiletikailag is értékelve a különböző formákat. A nyomtatásban megjelent jegyzet utolsó része hatoldalas, fejezetenként lebontott válogatást ad az erdélyi szakirodalomból.

⁴³ Kozma Zsolt: *i. m.* 34.

⁴⁴ Uo. 40.

⁴⁵ Uo. 41–42.

Összefoglalás

A kolozsvári református teológiai oktatásban már a kezdetektől nagy jelentőséget kapott a gyakorlati teológia oktatása. Megállapítható, hogy az intézmény fennállásának idején végbement teológiatörténeti változások a liturgika tudományágát is elérték, és ez az oktatásban is jól kimutatható. Példának hozhatjuk fel a 20-as évek szemléletváltását, amikor a liturgika is szakít a racionalista-liberális antropocentrikus teológiai irányzatokkal, és a többi teológiai diszciplínához hasonlóan a liturgikát is igei alapokra helyezik át. Ezzel párhuzamosan kimutathatóak azok a külföldi protestáns hatások is, amelyeket az oktatók külföldi tanulmányozásaik során ismertek meg. Ravasz László esetében a Böhm Károly és Schneller István mellett kimutatható Friedrich Schleiermacher, Baumgarten, Niebergall hatása, Borbáth Dániel pedig Brunner és Thurneysen nyomdokain haladt. A század első felének liturgiai reformja közvetlen hatással volt az oktatásra, ugyanis az ezzel kapcsolatosan megszületett tanulmányok beépültek a tananyagba (lásd Ravasz kurzusának javasolt rendtartását és az 1929–32-es istentiszteleti reform megvalósult eredményeit).

A 20. század második felében sajátos helyzetkép alakult ki. A tanári kinevezésekre gyakorolt állami befolyás kitapintható zavart okozott a gyakorlati teológiai oktatás folyamatában. Ennek eredménye, hogy az oktatók között viszonylag kevés volt az elkötelezett gyakorlati teológus. Pozitívuma viszont az volt, hogy a liturgika tudománya olyan sajátos vonásokkal gyarapodott, amelyek más tudományterületen fakadtak. Ilyen a szigorú biblikus és dogmatikai megalapozottság, amely Borbáth, de még inkább Kozma Zsolt liturgikájában mutatható ki.

Továbbra is szoros maradt az összefüggés a klasszikus tananyag és a tudományos kutatás során született résztanulmányok között. Ezek elsősorban nem liturgiatörténeti vonatkozásúak, hanem elvi megalapozottságú, jövőbe mutató tanulmányokban fogalmazódtak meg, és amelyek hasznosítják a liturgikus örökség eredményeit is.⁴⁶

A három protestáns fakultás összevonása során kialakult helyzetben megerősödött az ökumenikus szemlélet. A diákok egymás felekezetének liturgiáját is tanulmányozták. Nagy József munkássága nyomán a román ortodox és görögkeleti egyházak liturgiájára és egyházművészetére is kitekintést nyert az akkori diákság.

⁴⁶ A kor gyakorlati teológusainak tanulmányai között szinte kizárólag elvi témákat feldolgozó munkákat találunk. Kimagasló ebből a sorból Kozma Tibor, aki viszont nem hasznosíthatta eredményeit a katedrán.

Az egyházi életet szemlélve, mégis azt kell megállapítanunk, hogy a liturgikaoktatás 1948-ban derékba tört folyamatának eredményeképpen nem alakult ki az erdélyi református egyházban egy egészséges liturgikus lelkület és szellemiség. Büszkék lehetünk a liturgikai nézeteink biblikusságára, hitvallásosságára, de az egyházra gyakorolt szekularizációs nyomás tudatában fel kell ismernünk ennek a szemléletnek a szükségességét, ennek kialakításában pedig a liturgikaoktatás jelentőségét.

Függelék

1. A „gyakorlati teológiai tanári kollektíva” 1960-as évi jelentése⁴⁷

Az Egységes Protestáns Teológiai Intézet Nagytiszteletű Rektori Hivatalának. Kolozsvár.

Nagytiszteletű Rektor úr!

Nagytiszteletű Rektori Hivatal 1072/1960. számú megkeresése alapján a Dr. Borbáth Dániel vezetése alatt működött gyakorlati teológiai tanári kollektíva 1959/1960. évi munkájáról mély tisztelettel jelentem:

1. A kollektíva tagjai: Benedek Kálmán, Dr. Borbáth Dániel, Dr. Horváth Jenő, Dr. Lőrinczy Géza és Lengyel Lóránd.
2. A kollektíva gyűléseit hetenként tartotta /okt.-től júliusig/, mely gyűléseken a kollektíva tagjai rendszeresen és pontosan megjelentek.
3. Az év elején tartott gyűléseken a kollektíva részletesen megvizsgálta és megvitatta a keretébe tartozó tanárok tananyagbeosztását /program analitica-t/, kitérve olyan részletkérdésekre is, mint pl. arra, hogy az azonos témájú kérdések ne kerüljenek tárgyalásra több diszciplína keretében.
4. Az év folyamán a kollektíva részletesen feldolgozta és megbírálta dr. Borbáth Dániel:
 - Homiletika
 - Poimenika
 - Koinonika

kurzusait, melyeket a szerző az elhangzott bírálatok és javaslatok alapján átdolgozott, s így azt a kollektíva kiadhatónak nyilvánította.

5. A kollektíva munkamódszere a következő volt:

⁴⁷ Protestáns Teológiai Intézet Rektori Hivatalának levéltára 1960/1102.

- A kollektíva tagjai a hetenként tartott gyűlésekre előzetesen megkapták a tárgyalásra kerülő kurzus 20–25 oldalát. A kijelölt részről recenzíót, bírálatot készítettek, melyet a kollektíva gyűlésén előterjesztettek. Ezután a kurzus szerzője összefoglalta az elhangzottakat, válaszolt az egyes felmerülő kérdésekre.
- A feldolgozott kurzusokat a kollektíva a következő szempontok szerint vizsgálta meg:
 - tudományos teológiai szempont,
 - tankönyvszerűség, tanulhatóság szempontjából,
 - valóság szemléleti, társadalomelméleti szempontból, hogy így a kiadásra kerülő kurzusok az egyetemi előadás oktató-nevelői szempontjainak megfelelőek legyenek.

Kolozsvár, 1960. június 13.

Lengyel [Lóránd]

kollektíva vezető helyettese

2. Liturgikaoktatás – statisztika⁴⁸

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1895–96	Molnár Albert	Liturgika	Heti 2, péntek 10–11, szombat 11–12	–
1896–97	–	–	–	–
1897–98	Molnár Albert	„elvi rész; az istentisztelet alkatelemeiről és az isteni tiszteletről, mint szerves egészből szóló rész”	Heti 2 óra	III–IV. évek
1898–99	–	–	–	–
1899–1900	Molnár Albert	„elvi rész; az istentisztelet alkatelemeiről és az isteni tiszteletről mint szerves egészből	Heti 2 óra	III–IV. évek

⁴⁸ A táblázat vonallal jelölt mezői esetében nem találtunk adatokat sem az évkönyvekben, sem az intézet levéltárában.

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
		szóló rész”		
1900–1901	Nagy Károly	„elvi rész; az istentisztelet alkatelemeiről és az isteni tiszteletről mint szerves egészből szóló rész”	Heti 2 óra	I–II. évek
1901–1902	Nagy Károly	„általános és különös rész”	Heti 1 óra	III–IV. évek
1902–1903	–	–	–	–
1903–1904	–	–	–	–
1904–1905	Nagy Károly	„általános, elemi és alaki rész”	Heti 1 óra	III–IV. évek
1905–1906	–	–	–	–
1906–1907	Nagy Károly	„általános és különös rész”	Heti 2 óra	III–IV. évek
1907–1908	–	–	–	–
1908–1909	Ravasz László	„Történeti, elvi, anyagi, alaki rész”	A II. félévben, heti 2 óra.	III–IV. évek
1909–1910	–	–	–	–
1910–11	Ravasz László	„Történeti, elvi, anyagi, alaki rész”	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1911–12	–	–	–	–
1912–13	Ravasz László	A kultusz elmélete. A liturgia történeti, elvi, anyagi és alaki része.	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1913–14	–	–	–	–
1914–15	Ravasz László	A kultusz elmélete. A liturgia történeti, elvi, anyagi és alaki része.	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1915–16	–	–	–	–
1916–17	Ravasz László	A kultusz elmélete. A liturgia történeti, elvi, anyagi és alaki része.	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1917–18	–	–	–	–

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebotva	Évfolyam
1918–19	Ravasz László	A liturgika történeti, elvi, anyagi és alaki része. Az új ágendáskönyv ismer- tetése	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évesek
1919–20	–	–	–	–
1920–21	Ravasz László	A keresztyén protes- táns kultusz elméleté- nek elvi, történeti és alaki része.	Az I. félévben heti 2 óra	III–IV. évesek
1921–22	–	–	–	–
1922–23	Imre Lajos	Liturgika	Az I. félévben heti 2 órán: szerda 12–13, péntek 8–9.	III–IV. évesek
1923–24	–	–	–	–
1924–25	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I. félévben heti 2 órán: péntek 11– 13.	III–IV. évesek
1925–26	–	–	–	–
1926–27	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I. félévben heti 2 órán: hétfő 8–9 és 12–13	III–IV. évesek
1927–28	–	–	–	–
1928–29	Gönczy Lajos	Liturgika	Mind a két félév- ben heti 2 óra: kedd, csütörtök 11–12	III–IV. évesek
	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. évesek- nek
1929–30	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. évesek- nek
1930–31	Gönczy Lajos	Liturgika	Mind a két félév- ben heti 2 óra: csütörtök 11–12 és szombat 11–12	III. évesek
	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. évesek- nek

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1931–32	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. éveseknek
1932–33	Gönczy Lajos	Liturgika	???	???
1933–34	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. éveseknek
1934–35	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	I–II éveseknek
1935–36	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben heti 2 órán: hétfőn 10–11-ig és pénteken 8–9-ig.	III–IV. éveseknek
	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 órán: kedden 11–12-ig.	II. éveseknek
1936–37	–	–	–	–
1937–38	Gönczy Lajos	„A református istentisztelet elvi, tartalmi és formai ismertetése”	Az I–II. félévben, heti 2 órán, szerdán 9–10-ig és pénteken 8–9-ig	III–IV. éveseknek
1938–39	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikaszeminárium. Anyag: Homiletikai és liturgikai kérdések és azokat tárgyaló művek feldolgozása	I–II. félévben, heti 2 órán, kedden 5–7-ig	II–IV. éveseknek
1939–1940	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben, heti 2 óra, szerdán 9–10-ig, csütörtökön 9–10-ig.	III–IV. éveseknek
1940–41	Gönczy Lajos	Homiletika és liturgika szeminárium. Anyag: Énekszerzőink és régi énekeskönyveink	Az I–II. félévben, heti 2 órán, kedden 5–7-ig.	II–V. évesek részére
1941–42	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben, heti 2 órán, kedden és pénteken 9–10	III–IV. éveseknek

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1942–43	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikaszeminárium. Anyag: Újabb magyar homiletikai dolgozatok szemináriumi megbeszélése	Az I–II. félévben, heti 2 órán, csütörtök 4–6	II–V. évesek részére
1943–44	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben, heti 2 órán, kedden 12–13 és pénteken 8–9	III–IV. éveseknek
1944–49	–	–	–	–
1949	Borbáth Dániel	Liturgika–pojmenika	Heti 2 óra	III–IV. évfolyam
	–	–	–	–
1950–51	–	–	–	–
	Borbáth Dániel	homiletika–liturgika szeminárium	heti 2 órában	I–II. évfolyam
1952–1953	-	-	-	-
	Borbáth Dániel	Liturgikaszeminárium	heti 2 órában	III–IV. évfolyam
1954–1955	Borbáth Dániel	Liturgika, <i>Istentisztelet a református egyházban</i> címmel	heti 1 órában	I–III. évfolyam
	–	–	–	–
1955–1956	Borbáth Dániel	Liturgika, <i>Istentisztelet a református egyházban</i> címmel	heti 1 órában	I–III. évfolyam
	–	–	–	–

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1956–1961	Borbáth Dániel	Liturgika, <i>Református gyakorlati teológia</i> címen	heti 2 órában	III–IV. évfolyam
	–	–	–	–
1960–61	Kozma Tibor	„Gyakorlati teológiai szeminárium” (homiletika és liturgika)	heti 1 órában	IV. évfolyam
1961–62	Kozma Tibor	Liturgika- és homiletikagyakorlat	–	II–IV. évfolyam
–	–	–	–	–
1966–67	Nagy József	Liturgika	–	első évnek heti 2, a másod évnek heti 1 órában
1967–68	Nagy József	Liturgika	heti 1 órában	III–IV. évfolyam
		Liturgikagyakorlat	heti 1 órában	II. évfo- lyam
1974–75	Péntek Árpád	Liturgika	heti 2 órában	IV. évfo- lyam
		Liturgikagyakorlat	heti 1 órában	III. évfo- lyam
1975–76	Péntek Árpád	Liturgika	heti 2 órában	IV. évfo- lyam
		Liturgikagyakorlat	heti 1 órában	III. évfo- lyam
1975–1980	Péntek Árpád	Liturgika	–	–
1980–2004	Kozma Zsolt	Liturgika	–	–